

МОДЕЛЬ АВТОКОМУНІКАЦІЇ ЯК “САМОСОБОЮНАПОВНЕННЯ” У ЛІРИЧНИХ ТЕКСТАХ ВАСИЛЯ СТУСА

Оксана ЖУК

Львівський національний університет імені Івана Франка

Досліджено форми автокомунікативного вияву авторської свідомості в ліричних текстах Василя Стуса, що насичені мотивами самоусвідомлення. Окреслено прагнення повернутись до глибин власної екзистенції, що спонукало митця будувати поетичні тексти за моделлю автокомунікації, у якій ліричне “Я” здійснює спробу розуміння світу за допомогою внутрішнього діалогу із самим собою.

Ключові слова: автокомунікація, екзистенція, суб’єкт ліричного мовлення.

Исследованы формы автокоммуникативного проявления авторского сознания в лирических текстах Василия Стуса, насыщенные мотивами самосознания. Определены стремление вернуться к глубинам собственной экзистенции, что побудило писателя строить поэтические тексты по модели автокоммуникации, в которой лирическое “Я” осуществляет попытку восприятия с помощью внутреннего диалога с самим собой.

Ключевые слова: автокоммуникации, экзистенция, субъект лирической речи.

The paper studies the forms of autocommunicative expression of the author's consciousness in Vasyl Stus' lyrical texts abounding in self-awareness motifs. The desire to return to the inner depths of his own existence is indicated prompting the poet to construct his poetic texts after autocommunication model, in which the persona tries to understand the world through internal dialogue with himself.

Key words: autocommunication, existence, subject of lyrical speech.

Прикметною для лірики Василя Стуса є її зорієнтованість на самоусвідомлення ліричного “Я”, скристалізована в афористичному вислові “...жити — то не є додання меж, а навикання і самособоюнаповнення” (“Мені зоря сіяла нині вранці” [6, 96]). Цю концептуальну зорієнтованість Ю. Шевельов, І. Дзюба, М. Коцюбинська та інші дослідники трактують у духовних вимірах — як сутнісну ознаку неповторного індивідуального стилю, особистісну екзистенційну позицію, цілісність духовної культури тощо: “*Поезія Василя Стуса, треба сказати, в принципі непрограмова, нетематична. Або, інакше кажучи, вона вся на одну “тему”: поетове самопочуття, стан його “Я”. Але*

одноманітності тут немає і не може бути – бо це “Я” є не данність, а становлення і переживання (в тому числі й переживання себе самого)” [3, 613].

А чи простежується доцентровий характер Стусової семантики на дискурсивному рівні? Якою мірою зосередженість на внутрішньодуховній проблематиці відбивається в мовленнєвій організації ліричних текстів відважного нонконформіста і самозаглибленого митця?

Досліджувана проблема стосується помітної у Стусовій ліриці переорієнтації комунікативної спрямованості з адресата (ліричного Ти) на адресанта (ліричного Я). Така обернена адресація означає автокомунікацію: злиття суб’єкта та адресата мовлення в ліричному Я. Серед факторів автокомунікативної спрямованості можуть, очевидно, фігурувати як психологічні мотиви (потреба усамітнення задля з’ясування власного внутрішнього стану), так і соціальні (цілковите відсторонення від суспільного життя в ув’язненні), а також творчі (усвідомлення тощо, що герметичне повідомлення залишиться для інших незрозумілим або ж недооціненим) та концептуальні (поетичний вираз екзистенційного становища людини, котра в умовах всеохопного тоталітаризму може довіритися лише власній свідомості).

Для опису автокомунікативних особливостей текстів Василя Стуса ми вдалися до екзистенційно-діалогічного підходу М. Гайдеггера до мови як “дому буття”. Цей підхід розглядає комунікацію як міжсуб’єктивні відносини, що є основною моделлю людського існування. Він був розвинутий у межах екзистенціалізму (М. Бубер, Г. Марсель, Ж.-П. Сартр, Е. Фромм).

Як стверджував М. Гайдеггер, *“ми є мовленням, а це водночас означає, що це мовлення нас об’єднує”* [1, 201]. Прагнення ліричного Я повернутися до внутрішніх глибин власної екзистенції, “самості” породжує автокомунікативні спроби осягнення та розуміння світу, його ідентифікації у формі внутрішнього діалогу із Батьківщиною і власним глибинним Я. Суголосно з М. Гайдеггером В. Стус застеріг від усеспопеляючого відчуження в передапокаліптичну епоху, коли людина, позбувшись “неба” і “крил”, втратила саму здатність спілкування з попередниками і сучасниками: *“...на попелищі віковім, / досада щириться з досади, / їм спільної немає ради, нерадісний їм спільний дім”* (“Сумні і сині, наче птиці...” [6, 129]).

Екзистенційне відчуження ліричного Я, котре усвідомлює занпащену свою долю на “*оцій чужинецькій землі*” [6, 161], але й колонізована Батьківщина стала “*рідною чужиною*”, бо вона – “*царство німоти*” (“Яка нестерпна рідна чужина...” [6, 136]).

Ось чому в його поезії так настирливо звучать мотиви самоусвідомлення як постійного повернення до себе, до глибинного свого буття як аутентичного духовного Дому: “*...Пустіть мене до мене...*” (“Останній лист Довженка” [6, 22]).

Ліричне Я отримує свободу, коли вже нічого втрачати: “*Утрачено останні сподівання, нарешті – вільний, вільний, вільний ти...*” (“Утрачено останні сподівання” [6, 56]). Позбувшись ілюзій, починаєш бачити правдиву сутність речей “*по той бік і добра і зла*” (“Весь ранок сонце світить справа” [6, 91]), “*віч-на-віч розмовляючи з собою*” (“Отак би й я: розклав багаття десь...” [6, 95]).

Порівняно з іншими літературними родами в ліриці всі чинники комунікативної ситуації “(Автор) Я – ліричне мовлення – Ти (Читач)” зазнають специфічної трансформації: вони набувають підкресленої риторичності і підпорядковуються завданням ліричної експресії – виразу переживань ліричного адресата. Якщо соцреалізм культивував деперсоналізоване за змістом, трафаретне за формою письмо, то період “відлиги” відродив у поетичному середовищі, зокрема у творчості Василя Стуса, особистісно-відповідальну, проникливу та вдумливу рефлексію.

Розгляньмо ж відношення між чинниками комунікативної системи.
Відношення мовця до мовлення: різновиди суб’єктів ліричного мовлення.

Посередником між біографічним Автором і його ліричним текстом є внутрішньотекстовий суб’єкт мовлення, котрий може бути наближеним до Автора (ліричне Я) чи віддаленим (особливо в рольовій ліриці). Та навіть у рольовій ліриці В. Стус фактично не одягає маски, не вдається до театального перевтілення, бо суб’єктом мовлення в таких творах завжди є духовно близька самому авторові особа (“Трени М. Г. Чернишевського”, “Костомаров у Саратові”, “Останній лист Довженка”). Лише зрідка поет вдається до імітації світоглядно чужого Я, як-от у гротескно стилізованому монолозі міщан-”совків”, що, стоячи в черзі за мандаринами, стали свідками публічного самоспалення (“Напередодні свята” [6, 56]).

Відношення до предмета зображення: безособова лірика. Безособова лірика подає читачеві зображений світ як немовби позбавлений особистісного ставлення. Однак об’єктивоване висловлювання від третьої

особи все-таки виявляє (і відповідно, навіює читачеві) певне ставлення до зображуваного предмета різними засобами ліричної експресії, скажімо епітетами:

З білої ночі потойбічності

виринуло чорне сонце... (“З білої ночі потойбічності...” [6, 75]).

Позицію суб’єкта висловлювання можна було б відновити таким чином: “Я (суб’єкт мовлення) бачу, як з білої ночі потойбічності виринуло чорне сонце”. Однак у Стусовому оригіналі присутності мовця ми не відчуваємо, він не заважає нашій винятковій зосередженості на предметі зображення.

Суголосно ідеї М. Гайдеггера про мову поезії як дім буття український поет признався в листі до Євгена Адельгейма: “Єдиний смисл – у народній приказці: народився – то мучся... Мій оптимізм-песимізм: живу не я, а – мною, живе природа – *через мене*, тому я *мушу* жити – мушу на рівні здатності моєї екзистенції” [7, 67].

Власиво, саме голос буття, що його ліричне Я відчуває у глибинах власного ества, є орієнтиром для спрямування ліричного переживання, вербально вираженого в текстах поета. Екзистенційне формулювання В. Стуса “*живе природа – через мене*” промовисто окреслюється в ліричних текстах збірки “Палімпсести”. В ній найчастіше зустрічається описова лірика, якій притаманна безсуб’єктність. Саме в таких текстах автор пропускає через себе всю сутність природи і акумулює сенс особистісного буття в ідеях, переживаннях, емоціях. Поезія “Зачервоніє горобина...” є прикладом трансформації безсуб’єктної форми в автокомунікацію: з передчуттям осінніх змін – птахів, що незабаром відлетять у вирій, осіннього голого гілля, хмарного неба – приходить самоусвідомлення безповоротності добровільно обраної “дороги болю”. Та відбувається зміна: від споглядання до авторської розмислу:

Ще терпи. Ще осінь буде,

ще будуть зими і сніги,

тоді спадуть з очей полуди

під млосні шепоти пурги (“Зачервоніє горобина...” [6, 105]).

Така поезія виражає особливу всеохопну настроєвість, що впливає й на часопросторову дійсність цього типу текстів: час ліричного мовлення теперішній, а ліричне застереження спрямоване в позбавлене ілюзій майбутнє, коли тривожна осінь зміниться зимовою пургою.

Часто така особлива часопросторова трансформація відбується при спогадах життя у Києві. Ізоляція поета, в умовах якої письменник

окреслює своє існування (“Вже цілий місяць обживаю хату <...> Стілець і ліжко, вільних три квадрати” [6, 85]) переростає у повернення до віковичного храму людини – природи. Авторська свідомість переживає ретроспекцію в часи буяння власного духу в Києві. Форма сну пробуджує ці незабутні миті:

*Коханий Київ тягнеться у снах.
Зелена гиглиця і темна червінь
достиглих черешень <...>
О коханий краю,
ти наче посаг мій – у головах* [6, 85].

У пізнішій поезії ліричний герой лише увісні повертається на Донбас, місце свого народження, де рідна хата його “не впізнає”, ніхто з рідних уже не зустрічає – минуле від нього “замуроване”: “Все. Більше пристановиська немає, / немає дому. Світ утратив вісь” (“Вся в жужелиці, поросі, вугілі” [6, 113]). Описовий компонент ліричних текстів допомагає зрозуміти експресивну настроєвість автора щодо простору, який розділений на періоди ступору та розвою власної сутності: поділ на дім реальний, місце народження та фізичного зростання, де ніхто вже не чекає:

*Вузький ворон – тісно тут мені,
Щоб радість розпросторити* [6, 113].

Другим домом, де відбувається духовне становлення письменника стає Київ, неозорий простір натхнення для творчої душі, який асоціюється із найдорожчим – родиною та духовними братами, і, водночас, із найворожішим – жалюгідними “шпиґами”, яких породила ненависна система:

*Роєм птиць
Благословенна свінула Софія,
І галактичний Київ бронзовіє
у мерехтінні найдорожчих лиць* (“Сосна із ночі впливала, як щогла”) [6, 115].

*Це він, це він, це він –
при кожнім вітражі.
<...>Ловці душі в твій слід
Бідать з усюд усіх* (“І дім наліг на дім...”)[6, 128].

Відношення мовлення до адресата: апелятивна лірика. Навіть якщо в ліричному тексті наявний адресат, він має підкреслено риторичний, умовно-поетичний статус – ним є відсутні особи (друзі, матір, дружина, син), міфологічні образи (“до сонця, Ікаре, ти, рабе розкриль” [6, 107],

“умри і встань, повержений Антею” [6, 140]), психологічні і абстрактні поняття (“добро і правда віку” [6, 127]; тривога – “я спекався тебе, моя тривоже” [6, 139], доля – “благословляю твою сваволлю, / дорого долі, дорого болю” [6, 142], поезія – “поезіє, красо моя, окрасо” [6, 184], а також душа і біль, пам’ять і смерть тощо), а ще образи конкретні (тінь невідомого в’язничного наглядача, котрий зазирає у вічко камери [6, 102]) і символічні (“Ти не розродишся, патлатий вогню? / Іспопели мене, але – нагрять!” [6, 147]), ну й, звісно, автореференційне Я (“один як перст стою себе супроти (супроти себе сам стою супроти)” [6, 118]), котре роздвоюється (“і хороше чекати, / і любо омилятися. І мати / за побратима свого двійника” [6, 188]) і звертається до себе на Ти (“Чого ти ждеши? Скажи – чого ти ждеши...” [6, 62–63]).

Поет вслухається у світ, викликає на діалог, робить його своїм співрозмовником, вслухається, випитує, гукає до нього, благає і прощається. У багатьох творах адресатом є Україна, яку ув’язнений ліричний герой не раз називає матір’ю (“о пресвята моя зигище-мати!”), усвідомлюючи, що до неї “вже шляхів не нажитати”, бо вона – “дальша смерті” (“Ввесь обшир мій – чотири на чотири” [6, 87]). Єдиним, хто у збожеволілому світі може тебе почути і зрозуміти, залишається Господь: “Хай світ збожеволів, та розум ясний / і зісподу входить у витлілі сни. / Ще треба терпіти і марне – клясти. / Лиш ти мене, Господи-Боже, прости!” (“Наблизь мене, Боже, і в смерть угорни...” [6, 119]).

Характерну особливість поетичного стилю В. Стуса демонструє поезія “Мені здається, що живу не я...” із збірки “Веселий цвинтар” – тут відбувається різка зміна комунікативної спрямованості: розпочинається твір своєрідною медитацією – парадоксальною автореференцією ліричного “Я”, яке, розщепившись на зовнішню “подобу” і внутрішнього “іншого”, звертається до нього, починаючи з сьомого вірша, у формі ліричного “Ти” як до свого властивого болючого ества, котре ще тільки-но має народитися:

Мені здається, що живу не я,
а інший хтось живе за мене в світі
в моїй подобі. Ні очей, ні вух,
ні рук, ні ніг, ні рота. Очужілий
в своєму тілі. І кавалок болю,
і, самозамкнений, у тьмушій тьмі завис.
Ти, народившись, виголів лишень,
а не приріс до тіла. Не дійшов
своїєї плоти... (“Мені здається, що живу не я” [6, 43]).

Розщеплення автореференційного Я на рівні ліричного сюжету упродовжується на рівні ліричної нарації поєднанням суб’єкта мовлення (ліричне Я) та предмета зображення (зображуваний Він – “інший хтось”) у ліричному адресаті Ти. Ці зміни у розвитку змісту і форми ліричного мовлення можна збагнути крізь призму екзистенційного світобачення, згідно з яким людина не є об’єктом із назавжди визначеними характеристиками, а постає у процесі свого становлення. Структура “Я” – це відкрита система, а існування – це будування самого себе, і важливим моментом такого будування є поділ особистості на “ідеальне Я” та “реальне Я”. На думку американського психолога Карла Роджерса, різниця між відмінними частинами Я – це “важливе джерело розвитку, хоча сутнісні суперечності між ними можуть стати джерелом внутрішньо-особистісних конфліктів і негативних переживань” [2, 17]. Саме такі чинники могли спричинити екзистенційне страждання, висловлене в автокомунікативному діалозі. Варто зауважити, що оскільки зміна адресації відбувається після фрази “Очужілий у власному тілі”, це дає підстави здогадуватися про суперечності, що виникають у роздумах над власною сутністю.

Драматургія ліричної автокомунікації. Згідно з Ю. Лотманом, в системі культури існує дві моделі комунікації – “Я – Ти” та “Я – Я”, які мають суттєві відмінності: якщо в першому випадку адресант передає повідомлення іншому, адресатові, а сам залишається незмінним, то у другому випадку, передаючи повідомлення самому собі, “він внутрішньо перебудовує свою сутність, оскільки сутність особистості можна трактувати як індивідуальний набір соціально значущих кодів, а набір цей тут, в процесі комунікативного акту, змінюється” [4, 77–78]. Особливості автокомунікації можна проілюструвати на прикладі поезії “Мені зоря сіяла нині вранці”:

Мені зоря сіяла нині вранці,
устроєлена в вікно. І благодать –
така ясна лягла мені на душу
сумиренну, що я збагнув блаженно:
ота зоря – то тільки скалок болю,
що вічністю протягтий, мов огнем.
Ота зоря – вістунка твого шляху,
хреста і долі – ніби вічна мати
“бо жити – то не є долання меж
а навикання і самособоюнаповнення” [6, 96].

Цей монолог побудовано як спогад про вранішні відчуттєві (“*мені зоря сяєла*”) і почуттєві (“*благодать ясна*”) враження – їх ліричне “Я” проникливо прочитує як віщі знаки, що відкривають сенс життєвих страждань у здійсненні вищої духовної місії. Ліричний сюжет цієї поезії, таким чином, відтворює процес особистісного самоусвідомлення як спілкування між двома рівнями ліричного “Я” – рівнем свідомості і рівнем самосвідомості. Я-свідоме, яке має безпосередній зв’язок із зовнішнім світом, постає посередником між глибинним “Я” і віщою зорею, що освітлює життєву дорогу й асоціюється з матір’ю-берегинею. Піддавшись інтуїтивному вчуванню, ліричне “Я” розбудовує свій внутрішній світ у процесі самопізнання, змінюючи “індивідуальний набір соціально значущих кодів” [6, 165], коли переходить від шумів буденних турбот до мови справжнього буття, що відбувається тут-і-крізь, тепер-і-завжди.

“Самособоюнаповнення” стало для В. Стуса суттю екзистенційного світовідчуття. Така безкомпромісна позиція була утверджена не лише в поезії, а й у способі поетового життя. Її підкреслювало багато дослідників його життєтворчості, зокрема й Михайлина Коцюбинська: “*Вимушена, зумовлена обставинами життя “самособоюнаповненість” (його термін), обмеженість і повторюваність тематичного матеріалу компенсується експресивною вичерпаністю слова*” [6, 207]. Поетичне мислення сприяє комунікативним механізмам, джерелом яких є Буття як єдине ціле. Але за М. Гайдеггером “Буття виявляє себе завжди як таємниця, а не як воно є”, що й демонструють нам тексти В. Стуса. Адже сутність людського буття не в тому, щоб просто існувати, а “*не бештати, пане-брате, а триматися на землі! / Нею б до печінок пропахнути...*” [6, 21], “*і зважитись боротися, щоб жити, / і зважитись померти, аби жити*” [6, 31].

Отже, у ліриці В. Стуса всі комунікативні чинники – і адресат, і контекст (тема), і повідомлення, і код – слугують приводом для ліричної експресії. Автокомунікативні різновиди ліричної адресації, широко представлені в різних періодах творчості непокірного митця, були не випадковими: культивування такого типу ліричних побудов дало поетові не лише змогу чинити творчий опір тоталітарному режиму, а й збагнути і благословити стражденню свою долю і, зрештою, проникливо виразити загальнолюдські аспекти нашого буття у цьому світі.

Поступова зміна ставлення мовця до адресата в апелятивій ліриці до ставлення мовця до мовлення в автокомунікативних структурах побудови ліричного тексту демонструє зміну пріоритетності від

зовнішнього риторичного мовлення до звернення на внутрішнє соманаповнення. Такий поворот поетичних рефлексій зумовлений зовнішніми умовами, що були спричинені цілковитим відстороненням від життя в суспільстві через ув’язнення. Апелятивна лірика позначена спробами митця, що був закований в умовах тоталітаризму в часи “застою” і не зміг піти на компроміс із самим собою, що спричинили його подальші життєві поневіряння. Людей, які стихійно прийняли “нормальне” життя в умовах повної колонізації, В. Стус намагався позбавити від страху невідомого їм щастя свободи духу ще в перших своїх збірках “Зимові дерева” (1970) та “Веселий цвинтар” (1971). Поезія часів останнього ув’язнення, що була оформлена у збірку “Палімпсести” (1972–1979), позбавлена ідеалістичних думок про порятунок всього народу, а звернена до сутності буття окремої особистості, що викликає переорієнтації із мовлення на мовця в автокомунікативних структурах ліричних текстів.

Завдяки цим риторичним механізмам, які переводять зображуваний предмет зі сфери об’єктивного, реального, абстрактного у сферу суб’єктивного, духовного, чуттєвого, поезія В. Стуса спонукає читача до самоусвідомлення, до повернення до “дому власного буття”.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. / [упорядкув., передм. і прим. М. Зубрицької]. – Львів : Літопис, 2002. – 832 с.
2. Гуменюк О. Психологія Я-концепції / О. Є. Гуменюк. – Тернопіль : Економічна думка, 2000. – 186 с.
3. Дзюба І. Різьбяр власного духу // Іван Дзюба. З криниці літ. – Т. 3. – К. : ВД “Києво-Могилянська академія”. – С. 602–629.
4. Лотман Ю. Избранные статьи в трех томах. – Т. 1 : Статьи по семиотике и типологии культуры / Ю. М. Лотман. – Таллинн : Александра, 1992. – 479 с.
5. Лотман Ю. Внутри мыслящих миров // Юрий Лотман. Семиосфера. – С.-Петербург : Искусство, 2000. – С. 150–391.
6. Стус В. Дорога болю : Поезії / Василь Стус. – К. : Рад. письменник, 1990. – 222 с.
7. Стус В. Твори у 4 томах : 6 книгах. Два додаткові томи : 5 і 6 (2 книги) / Голова редакційної колегії М. Коцюбинська; Укладання, підготовка текстів, коментарі – Г. Бурлака, С. Гальченко, М. Гнатюк, М. Гончарук, О. Дворко, М. Коцюбинська, Д. Стус. – Львів : ВС “Просвіта”, 1994–1999. – Т. 6, кн.1 – 262 с.